

ОСНИВАЊЕ И РАД ГЛАВНОГ ГЕНЕРАЛШТАБА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1876–1912. ГОДИНЕ

Слободан Ђукић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Рад има за циљ да расветли настанак и развој Главног генералштаба, као најзначајније институције за мирнодопски развој српске војске и њену припрему за рат. Оснивање генералштабне струке и Главног генералштаба српске војске у другој половини 19. века изведено је по узору на сличне установе у другим европским војскама. Главни генералштаб српске војске бавио се проучавањем територије Балканског полуострва и проценом могућности непријатеља, а као крајњи резултат настали су планови мобилизације и концентрације српске војске.

Рад је написан на основу грађе Војног архива у Београду, Архива САНУ, наставне и војностручне литературе која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

Кључне речи: *Главни генералштаб, српска војска, генералштабни официри, генералштабна путовања, ратни планови*

Увод

Потреба за генералштабним официрима у Европи јавила се крајем 18. века, када се формирају прве здружене јединице – дивизије, које су се састојале из пешадијских, артиљеријских и коњичких јединица. Пошто су се операције изводиле на великим просторствима, појавила се потреба за људима који би обављали послове координације и ангажовања сложених тактичких јединица. Тако су, поред команданта, као њихови помоћници настали штабни официри. У европским војскама постојала су два типа уређења генералштаба и генералштабне струке: пруски и француски. Оба наведена модела имала су утицај на организацију Главног генералштаба српске војске.¹

Зачеци немачког генералштаба јављају се још у 17. веку, али је он свој коначан облик добио тек почетком 19. века у време Шарнхорста и Гнајзенауа. Главни генералштаб у пруској војсци био је потпуно самосталан и независан у односу на војног министра. На челу Главног генералштаба налазио се начелник који је имао непо-

¹ Опширније: Hans Delbrück, *Das Leben des Feldmarshalls Grafen Neidhardt von Gneisenau*, I – II, Berlin, 1882; Фридрих фон Кохенхаузен, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд, 1936; W. Görnitz, *Der deutsche Generalstab*, Frankfurt am Main, 1950; Midl Erl, *Tvorci moderne strategije*, Beograd, 1952; J. D. Hill, *Vojni štabovi*, Beograd, 1959.

средно право општења, реферисања и предлагања краљу, којем је лично био одговоран. Главни генералштаб био је подељен на оперативни, или генералштабни део, помоћни део и начелникову канцеларију. Оперативни део прикупљао је и уређивао податке о свим војним установама у својој и страним војскама, о путној мрежи, железницама, градовима итд. Помоћни део делио се на Историјско одељење, Географско – статистичко и Геодетско одељење. Под начелником Главног генералштаба налазила се и Ратна школа у Берлину, основана 1810. године, железнички пук и управа војних железница.²

Поред Главног генералштаба у пруској војсци постојали су и корпусни и дивизијски генералштабови, на чијем челу се налазио начелник штаба, непосредно потчињен команданту. Увођењем институције трупних генералштабова Пруси су хтели да споје искуство и карактерну чврстину команданта, обично старијег по годинама, са војним образовањем, професионалном спремом и свежином духа, по годинама млађег начелника штаба. У овом споју начелник штаба није био само подређени помоћник, већ му је дата улога суодговорног саветодавца и млађег партнера. После пруских победа у ратовима против Данске (1864), Аустрије (1866) и Француске (1870/71), пажњу стручне јавности привукао је пруски генералштаб. У другој половини 19. века многе европске војске извршиле су реорганизацију војних штабова по угледу на Пруску.³

Француски штабни систем изграђен је у доба Француске револуције и Наполеонских ратова. Начелник Главног генералштаба у француској војсци није постојао као посебно лице, него је ту функцију обављао министар рата, што је представљало велику разлику у односу на пруски генералштаб. После пораза у рату са Пруском 1870/71. године у француској војсци је установљен Главни генералштаб као посебно тело, на челу са начелником, који је у свему био потчињен министру војном.⁴

Начелник Главног генералштаба у Француској био је чврсто везан за министра рата, који се, с обзиром на парламентарни систем често мењао. У времену од 1874. до 1888. године у француској војсци промењено је дванаест начелника Генералштаба. За то време у Немачкој се на месту начелника Главног генералштаба налазио само један човек – фелдмаршал Хелмут Молтке. У Француској, где је генералштаб био једно одељење војног министарства, постављало се питање да ли ће у случају рата дужност начелника штаба Врховне команде преузети министар војни, или њему потчињени начелник Главног генералштаба? Насупрот томе, у Немачкој је начелник Главног генералштаба у случају рата заузимао место начелника штаба Врховне команде. Предност немачког система била је у томе што је лице које је у миру израдило планове руководило операцијама у рату, што је било важно због брзине мобилизације и концентрације војске на граници.⁵

² Радомир Путник, *Служба Генералштаба у мирно доба*, Београд, 1890, стр. 49-53; Валтер Модел, *Гнајзенау*, у Ф. Кохенхаузен, *Велики војсковођи*, Београд, 1937, стр. 385-388; J. D. Hill, *Војни штабови*, Београд 1959, стр. 67-84; Петар Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд, 1968, стр. 66-76.

³ J. D. Hill, *Војни штабови*, Београд 1959, стр. 85-101; Midl Erl, *Tvorci moderne strategije*, Београд, 1952, стр. 107-112.

⁴ Радомир Путник, *Служба Генералштаба у мирно доба*, Београд, 1890, стр. 53.

⁵ Радомир Путник, *Служба Генералштаба у мирно доба*, Београд, 1890, стр. 53-56; J. D. Hill, *Војни штабови*, Београд 1959, стр. 102-143; Петар Томац, *Ратови и армије XIX века*, Београд, 1968, стр. 76-82.

Оснивање Главног генералштаба српске војске

Уређење генералштабне струке у српској војсци започело је 1860. године, када су у *Закону о устројству војске* предвиђена два формацијска места за генералштабне официре – капетана и поручника. После доношења закона о Народној војсци 1861. године, којим је Србија добила ратну силу од 100.000 војника, осетила се потреба за јачањем генералштабне струке. На страницама војног часописа *Војин* повела се расправа о решењу овог и других важних питања организације и формације српске војске. Генералштабни мајор Љубомир Ивановић био је први који је 1869. године предложио да се оснује Главни генералштаб у српској војсци.⁶ Међутим, предлог мајора Ивановића званичне војне власти у Србији нису прихватиле. Први покушај да се генералштаб уреди као самостално тело учињен је тек крајем 1875. године, када је због устанка у Босни и Херцеговини Народна војска била делимично мобилисана и ангажована на чувању границе према Турској. Министар војни пуковник Тихомиљ Николић образовао је, 21. октобра 1875. године, привремену генералштабну комисију на челу са генералом Александром Франтишком Захом, која је добила задатак да изради пројекат о устројству Главног генералштаба. На основу предлога комисије 24. јануара 1876. године ступила је на снагу *Уредба о устројству ђенералштаба*, којом је основан Главни генералштаб као саставни део војног министарства. Главни генералштаб српске војске у ратно време образовао је штаб Врховне команде. Генералштабна струка у Србији организована је тако да је Главни генералштаб имао у мирно време само 15 официра, док је у целој војсци било 59 места за генералштабне официре.⁷

Главни генералштаб српске војске, по угледу на пруски, био је подељен на три одељења: Оперативно, Историјско и Географско и начелникову канцеларију. Оперативно одељење Главног генералштаба имало је задатак да врши: испитивање суседних земаља и њихових војски, испитивање и оцењивање војне спреме своје земље „изображавање” и припремање „ваљаних ђенералштабних официра.”⁸ У суштини, задатак Оперативног одељења био је „потпомагање врховног и других већих команданата војске у свима стратегијским и тактичким предузећима.” Географско одељење вршило је послове који су се односили на војничко премеравање Србије, састављање потребних карата, снимање и израђивање разних војничких планова, осматрање и проучавање Србије и суседних земаља у географском, топографском и статистичком погледу. Историјско одељење имало је обавезу да прикупља податке за ратну историју, уређује и чува податке за писање ратне историје, а под њим је била и библиотека и цела генералштабна архива.⁹

Када је 1876. године започео рат са Турском, Главни генералштаб српске војске још увек није био у потпуности формиран. Према ратној формацији српске војске, 1876. године основан је штаб Врховне команде, у чији састав је ушло и Оперативно одељење Глав-

⁶ Љубомир Ивановић, „Нешто о нашој земаљској снази”, *Војин*, бр. 10, Београд, 1869, стр. 145-151.

⁷ Јован Дамјановић, „Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба”, *Ратник*, књ. XLV, св. II, Београд, 1900, стр. 197.

⁸ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, документ 9/1.

⁹ Јован Дамјановић, „Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба”, *Ратник*, књ. XLV, св. II, Београд, 1900, стр. 197.

ног генералштаба. После завршетка српско-турских ратова 1876/78. године, демобилизације и укидања Врховне команде, 13. децембра 1878. године обновљен је рад Главног генералштаба. На дужност вршиоца дужности начелника Главног генералштаба именован је начелник штаба Врховне команде генерал Коста С. Протић.¹⁰ По жељи кнеза Милана, на место војног министра 1878. године постављен је потпуковник Јован Мишковић. Војни министар је предложио кнезу Милану да изврши преустројство Главног генералштаба „у смислу самосталнијег и једнообразног рада, без призрења на промену војног министра.”¹¹ Године 1879. године прописан је круг рада, унутрашњи ред и однос Главног генералштаба према војном министру и другим командама. У прво време генералштаб није имао никакве командне надлежности над стајаћом војском, која је била потчињена војном министру, већ се бавио само научним делом ратоводства: израдом карата, проценом земљишта, израдом ратних планова итд.¹² Министар војни командовао је стајаћом војском непосредно преко Команде активне војске, или Општевојног одељења Војног министарства. У односу на пруски и француски модел Главни генералштаб у српској војсци заузимао је средњи положај. Он није улазио непосредно у састав војног министарства, него је постојао као засебно тело, под нарочитим начелником. Своје стручне послове обављао је самостално у кругу извесних прописа, али је у исто време био непосредан орган војног министра у мирно доба и, као такав, био под његовим утицајем.

Положај начелника Главног генералштаба српске војске у односу на војног министра временом се мењао. У оквиру организацијских промена, насталих 1883. после увођења опште војне обавезе у Србији, донета је нова *Уредба о ђенералштабној струци* 1884. године. У миру је Главни генералштаб био непосредни орган министра војног, а за време рата, када је образована Врховна команда, прелазио је, сем начелника Географског одељења, у састав Штаба Врховне команде.¹³ Када је 1885. године проглашен рат Бугарској, образован је Штаб Врховне команде, али је на његово чело, уместо начелника Главног генералштаба, постављен војни министар пуковник Јован Петровић. После пораза у рату са Бугарском, Главни генералштаб почео је да проширује своју надлежност у односу на војно министарство. Тако је 1888. војни министар генерал Коста С. Протић наредио да се Главном генералштабу непосредно шаљу извештаји о настави у војсци и годишњи извештаји команданата и војних надлештава.¹⁴

¹⁰ На дужности у Оперативном одељењу Главног генералштаба постављени су генералштабни пуковници Јован Анђелковић, Петар Топаловић, Радован Милетић, генералштабни потпуковник Петар Борисављевић и инжењеријски поручник Војин Ђорђевић. На места у Војно-географском одељењу именовани су официри: генералштабни потпуковник Јован Прапорчетовић, пешадијски мајор Јован Смуђа, инжењеријски капетан Светолик Протић, пешадијски капетан Петар Манојловић, артиљеријски поручник Јосиф Симоновић и пешадијски потпоручник Сава Витас. На дужност начелника Историјског одељења постављен је генералштабни потпуковник Јован Драгашевић. Њему су били потчињени инжењеријски капетан Антоније Алексић и пешадијски поручник Ваја Кончар.

¹¹ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Бележник Јована Мишковића, стр. 10.

¹² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Бележник Јована Мишковића, стр. 18; „Распис министра војног”, *Ратник*, књ. I, св. I и II, Београд, 1879, стр. 61; *Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879. години*, Београд, 1879, стр. 72.

¹³ „Уредба о ђенералштабној струци”, *Службени војни лист (даље СВЛ)*, број 8, од 27. фебруара 1884, стр. 233-240.

¹⁴ „Прописи, наређења и објашњења”, *СВЛ*, број 29, од 23. јула 1888, стр. 896.

Уредба о уређењу Главног ђенералштаба, прописана 7. децембра 1896. године, оснажила је положај начелника Главног генералштаба у односу на војног министра. На основу ове уредбе Главни генералштаб био је подељен на: Операцијско одељење са одсецима унутрашњим, спољним и мобилизацијским; Историјско одељење, којем припада ратна архива и библиотека и Географско одељење са географско-статистичким, тригонометријским, топометријским и топографским одсеком, са радионицом и картографским депоом. Прецизно је одређено које дужности у Штабу Врховне команде припадају појединим лицима из Главног генералштаба; начелник Главног генералштаба заузимао је положај начелника Штаба Врховне команде.¹⁵

Положај начелника Главног генералштаба поново се променио када је 25. децембра 1897. године установљена Команда активне војске, на челу са краљем Миланом Обреновићем. У састав Команде активне војске ушло је и Оперативно одељење Главног генералштаба. За време док се налазио на челу Команде активне војске, краљ Милан имао је првенство у војним пословима у односу на војног министра којем је формално био потчињен.¹⁶ Команда активне војске није била дугог века; указом од 17. новембра 1902. године она је расформирана, а Главни генералштаб поново је почео да дејствује као засебно надлештво.¹⁷ Нова Уредба о ђенералштабној струци донета је 31. децембра 1902. године. Чланом 14. уредбе начелник Главног генералштаба добио је право да непосредно реферире краљу, врховном команданту војске, о свим важнијим пројектима и пословима.¹⁸ Тако је личност краља Милана допринела да се подрије до тада неспорни ауторитет војног министра и да се ојача положај начелника генералштаба.

Главни генералштаб српске војске напредовао је од одељења министарства војног, које се бавило само научним радом, до најважније установе у војсци, одговорне не само за припрему, него и употребу војске. Начелник Главног генералштаба српске војске, као његов колега у Немачкој, добио је право непосредног општења са Врховним командантом – краљем. У првој деценији 20. века начелник Главног генералштаба имао је најважнији положај у српској војсци. Положај начелника Главног генералштаба био је истакнут и утврђен чињеницом да се од 1903, па све до почетка Балканских ратова 1912. године, на дужности начелника налазио само један човек – генерал Радомир Путник.

Рад Географског и Историјског одељења Главног генералштаба

Главни генералштаб српске војске обављао је разноврсне послове, који су били од највеће важности за одбрану независности Краљевине Србије и развој њене војске. Мирнодопски рад Главног генералштаба започео је послом на реорганизацији српске војске после српско-турских ратова 1876/78. године. На основу инструк-

¹⁵ Јован Дамјановић, „Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба”, *Ратник*, књига XLV, св. III, Београд, 1900, стр. 294-295; Уредба о ђенералштабној струци, *СВЛ*, број 49. и 50. од 14. децембра 1896, стр. 1385-1394.

¹⁶ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд, 2002, стр. 7-21.

¹⁷ „На знање”, *СВЛ*, број 47. од 1. децембра 1902, стр. 875.

¹⁸ „Уредба о ђенералштабној струци”, *СВЛ*, број 53. од 31. децембра 1902, стр. 978-989.

ције војног министра, Главни генералштаб требало је да припреми многобројне пројекте: „Устројства војске, Главног генералштаба (струке и службе), Регрутовања стајаће и народне војске, Послуге војске, Извршавања и попуњавања и Мобилизације.” Прву седницу на којој се расправљало о преустројству војске, Главни генералштаб одржао је на дан прославе српске независности, 2. јула 1879. године, „те да се на тај дан удари и темељ будућој слави и величини српске војске”.¹⁹

Свако одељење Главног генералштаба имало је своје посебне задатке. Географско одељење радило је на изради карте српско-турских ратова 1876/78, саобраћајне карте Србије и карте телеграфске мреже у Србији.²⁰ Оно је 1881. године издало карту слива Јужне Мораве, на којој је приказано подручје ослобођено у рату са Турском 1876/78. године. Као основа за израду ове карте послужила је карта бечког Војногеографског института 1:300.000. Садржај је допуњен топографским подацима које су српски официри снимили у виду разних крокија, интинерера и других приказа. Наредне године израђена је карта Краљевине Србије и карта војнотериторијалне поделе Краљевине Србије на корпусе. У издању Главног генералштаба штампан је и *Топографски кључ*.

Када је на Берлинском конгресу 1878. године решавана судбина Балканских народа, генералштабни пуковник Јован Драгашевић прикључен је министру иностраних дела Јовану Ристићу, који је заступао српске интересе на конгресу. Том приликом Драгашевић је саставио етнографску карту Балканског полуострва, која је послужила приликом одлучивања о границама будућих држава на Балкану. Тада је штампана књига под насловом *Notices statistiques sur la Péninsule des Balkans*. Етнографска карта Драгашевићева, уз мање измене, дочекала је друго издање 1885. године под именом *Carte ethnographique de la presqu'île des Balkans*.²¹

Највећи и најважнији посао Географског одељења односио се на израду Генералштабне карте Краљевине Србије. Рад на овој карти отпочео је 1880. године под руководством начелника Географског одељења потпуковника Јована Прапорчетовића. Њега је заменио генералштабни пуковник Радован Милетић, који је руководио започетим радовима од априла 1882. до октобра 1889. године. Године 1884. штампан је *Упут за официре*, који су ангажовани за „снимање земље за састављање карте Краљевине Србије”. Официри су извршили мерење земљишта „упоредно са проматрањем и кратким описом и оценом земљишта са војног гледишта.”²² Радови на премеравању територије Србије трајали су више од десет година и завршени су 1891. године, у време када је начелник Географског одељења био инжењеријски потпуковник Светолик С. Протић. Генералштабна карта била је израђена триангулацијом, на основу добијених руских геодетских тачака, а допуну ових тачака извршили су начелници одељења графичким путем.²³

¹⁹ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7142, Бележник Јована Мишковића, стр. 20-25.

²⁰ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 8/15-26 (Списак карата); „Пројекат за премеравање Србије”, *Ратник*, књ. III, св. VI, Београд, 1880, стр. 417.

²¹ „Књижевност”, *Ратник*, књ. XXI, св. IV, Београд, 1889, стр. 493.

²² „Упут за официре”, *Ратник*, књ. XXIV, св. II, Београд, 1891, стр. 113.

²³ „Генералштабна карта Краљевине Србије 1 : 75.000”, *Ратник*, књ. XXXII, св. I, Београд, 1895, стр. 114-115.

Резултате топографског премера Краљевине Србије објавио је, 1896. године, артиљеријски потпуковник Јосиф Симоновић, у књизи под називом *Први топографски премер Краљевине Србије извршен од Главнога ђенералштаба 1880-1891. године*. Књига потпуковника Симоновића привукла је пажњу стручне европске јавности. У часопису бечког Географског института за 1896. годину *Mittheilungen des k. u. k. militär – geographischen Institutes*, у свесци XVI, ово дело је приказано у засебној свесци са једном скицом. Превод и приказ дела потпуковника Симоновића настали су иницијативом управе бечког Географског института, који се у нарочитом писму „похвално изражава о ваљаности и стручности првог топографског премера Краљевине Србије.“²⁴

Делокруг рада Историјског одељења био је да прикупља, проучава и уређује податке за ратну историју српског народа. Историјско одељење руковало је архивом и библиотеком Главног генералштаба. У надлежности Историјског одељења било је уредништво војног листа *Ратник*, који је покренут јануара 1879. године. На челу Историјског одељења налазио се генералштабни пуковник Јован Драгашевић, који је остао уредник *Ратника* све до 1888. године. Историјско одељење објавило је 1879. књигу *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78*. са две карте, у којој су у општим цртама описани ратни догађаји. Књига Главног генералштаба преведена је на француски и немачки језик, са циљем да се „предусретну неистиности, које би се могле у јавности распрострањити.“ Француски *Journal des sciences militaires* донео је позитиван приказ овог дела под насловом *Guerre de la Serbie contre la Turquie en 1877-78*. У приказу је истакнуто да књига није детаљна историја српско-турског рата, али је довољна да читаоце упозна са тим 50-дневним ратом у којем је Србија имала 5.000 жртава, а Турска знатно веће људске и материјалне губитке. На крају се констатује да би било корисно када би Главни генералштаб израдио историју Првог српско-турског рата 1876. године, „тим више што је врло мало позната“.²⁵ И немачки *Militar Literatur Zeitung* објавио је рецензију дела *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78*. Аутор рецензије похвално говори о књизи Главног генералштаба српске војске: „Излагање, мада наравно није знатне међународне и војне важности, писано је добро и прегледно а одликује се са озбиљношћу и избегавањем хвалисања.“ Приказ се завршава похвалама и честиткама: „Ми с наше стране искрено кличемо носиоцима таковске заставе: *нек је сретно*“.²⁶ Историјско одељење штампало је 1884. године *Грађу за историју нашега рата 1876. године (Састављено из званичних података)*, која је у виду аутографисаних скица упућена учесницима рата на исправку и допуњу. Допуњене скице требало је да послуже Историјском одељењу за писање целовите историје српско-турског рата 1876. године. Министар војни позвао је официре да сарађују и помогну у писању историје рата са Турцима. Прописано је и *Упутство за попуњавање скица* у којем је официрима скренута пажња да на „засебној хартији испишу све оно, што знају, да је било другачије, попуне, што је недовољно, измене, што је другаче, исправе што је неистинито.“ Официри су упозорени на савестан рад са напоменом да је у писању историје „главна ствар истина.“²⁷

²⁴ „Критика и библиографија“, *Ратник*, књ. XXXVII, св. IV, Београд, 1897, стр. 496.

²⁵ „Књижевност“, *Ратник*, књ. III, св. VI, Београд, 1880, стр. 664.

²⁶ „Књижевност“, *Ратник*, књ. III, св. VI, Београд, 18—80, стр. 665.

²⁷ „Грађа за историју Српско-турског рата 1876. године“, *Ратник*, књ. XXXII, св. I, Београд, 1895, стр. 100.

Изгледа да се официри нису одазвали захтеву Историјског одељења, па је позив на сарадњу поновљен 1895. године. У међувремену је у *Ратнику* објављено више радова из историје српско-турских ратова 1876/78. године. Својом садржином истичу се историјски радови пуковника Саве Грујића, Димитрија Ђурића и мајора Светозара Магдаленића. Уредништво *Ратника* трудило се да часопис одржи корак са савременим развојем војне науке, али исто тако да подстакне српске официре да пишу оригиналне радове, који су били од највеће користи за српску војску. Уредништво *Ратника* је од 1880. године разменом добијало немачки војни лист *Militar Literatur Zeitung*, на чијим страницама је поздрављено оснивање „добро уређеног“ војног часописа српске војске. Књижевном разменом *Ратник* је стизао у Енглеску, Шведску, Француску, Немачку, Аустрију, Русију, Италију и Турску. Истовремено су у *Ратнику* штампани изводи из европских војних часописа: *Journal des sciences militaires*, *Glaserapp's neue militärische Blätter*, *Le spectateur militaire*, *Organ der militärwissenschaftlichen Vereine*, *Streffleurs österreichische militärische Zeitschrift*, *Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie und Geniewesens* и Воени зборник.²⁸

Историјско одељење управљало је библиотеком Главног генералштаба. Године 1880. у библиотеци је била 381 књига, од чега је било само 49 наслова на српском језику. Највећи број правила и књига, чак 182 писан је на немачком језику: од тог броја 152 књиге су штампане у Немачкој, а 30 у Аустрији. У Паризу су штампане 83 књиге. У Берну, Цириху, Баселу и Женеви штампано је 56 књига, на немачком и француском језику. У библиотеци је било и девет правила која су објављена у Букурешту. Једна књига на италијанском језику, под насловом „Regolamento delle Istruzioni pratiche dell' Artiglieria“, штампана је у Торину 1860, а књига „Воински Уставъ“ написана на руском језику, објављена је у Петрограду 1844. године.²⁹

Библиотека Главног генералштаба трудила се да купи и набави најновије војне књиге и правила, штампане у Србији и другим европским државама. Највећи проблем представљао је недостатак новца за куповину књига. Због тога је 27. фебруара 1905. године министар војни генерал Радомир Путник замолио господу официре „да од својих дела и журнала, које сами издају, пошаљу по један примерак и библиотеци главног ђенералштаба“.³⁰

Послови на изради ратних планова

Оперативно одељење Главног генералштаба било је дужно да даје стручно мишљење о разним организационим и наставним питањима која су била на дневном реду у српској војсци. Начелник Главног генералштаба по службеној дужности био је на челу *Комитета за организацију и наставу војске*, који је основан 8. септембра 1881. године.³¹ Оперативно одељење радило је на изради следећих докумената за

²⁸ „У одбрану Ратника“, *Ратник*, књ. VII, св. II, Београд, 1882, стр. 230; „Књижевност“, *Ратник*, књ. III, св. VI, Београд, 1880, стр. 665.

²⁹ „Библиотека Главног ђенералштаба“, *Ратник*, књ. II, св. VI-XII, Београд, 1880, прилог.

³⁰ „Прописи, наређења и објашњења“, *СВЛ*, бр. 11 од 13. марта 1905, стр. 223.

³¹ У саставу Комитета било је седам генералштабних официра: пуковници – Јован Драгашевић, Јован Анђелковић, Петар Топаловић и Димитрије Ђурић; потпуковници – Младен Јанковић и Јован Петровић и

српску војску: *Пропис о попуни муниције у рату, Уредба о друмовима, о пољским телеграфима и поштама, Упут за вежбање и маневровање трупа, Генералштабна служба, Пропис за мобилизацију, Правила службе у позадини војске, Уредбу за ратну спремност свију јединица и команда, Наставни план за целу војску.*³² Ради припрема за рат Оперативно одељење је проучавало сопствену земљу и суседне државе у војном, војногеографском, војнотопографском и војностатистичком погледу.

Оперативно одељење било је подељено на унутрашњи, спољашњи и мобилизацијски одсек. Спољашњи одсек проучавао је земље и војске суседних и европских држава, пре свега њихову организацију, попуњавање, састав, бројно стање, размештај, војно школство и устројство. Пажња Оперативног одељења била је усмерена према Аустроугарској и Турској, као могућим противницима у будућем рату. Потпуковник Јован Мишковић, начелник Оперативног одељења, 1883. године пише: „Ми имамо два главна непријатеља: на северу и западу је Аустрија, на југу Турска.” У Главном генералштабу се веровало да највећа опасност Србији прети од Аустроугарске. Отуда је прво започет обавештајни рад на прикупљању података о војним потенцијалима Хабзбуршке монархије. Начелник Оперативног одељења извештава начелника Главног генералштаба 15. априла 1883. године: „крз кратко време биће готово са систематским описом Аустроугарске, па ће се после тако поступити и са осталим суседима”.³³

Пуковник Сава Грујић, који је у јулу 1879. године именован за првог дипломатског агента и генералног конзула у Софији, објавио је 1880. године у *Ратнику* прве извештаје о бугарској војсци: *Основи војног уређења Кнежевине Бугарске и Основи устројства источно-румелијске војске*. Пре него што је премештен за изванредног и опуномоћеног министра у Атини, пуковник Грујић је 1882. године објавио *Извештај о овојесењем маневру бугарске војске код Шумле*. Један од најбољих извора података за војну организацију суседних држава били су страни војни часописи, који су доносили опширне приказе и извештаје о европским војскама.

У *Ратнику* је објављен велики број оригиналних и преведених радова у којима је изнета организација и формација европских војски: *Војна снага Турске, Јачина енглеске војске противу Бура, Састав и бројно стање бугарске војске по буџету за 1895, Основи војног уређења Кнежевине Бугарске, Грчка војска*. Највећи број ових радова били су преводи на основу писања европских војних часописа. Тако је у Службеном војном листу 1892. године штампан обиман извештај о црногорској војсци, превод из аустроугарског часописа *Wehr. Ztg.*³⁴ Подаци о војскама других држава штампани су као посебне књиге. Тако је 1891. године објављена књига *Опис војне снаге Кнежевине Бугарске и Источне Румелије*. У Спољном одсеку Оперативног одељења Главног генералштаба сачувано је 47 докумената. Највећи број докумената односи се на аустроугарску војску, њено попуњавање, састав, војне школе, биографије генерала и маршруте у Босни. По бројности затим следе до-

мајор – Јеврем Велимировић. Војни Архив у Београду, П-14, К-7, Ф-1, р.б. 18/1; Јован Дамјановић, Историјско развиће уређења нашег генералштаба, *Ратник*, књ. XLV, св. III, Београд, 1900, стр. 280-281.

³² „Прописи, наређења и објашњења”, *СВЛ*, број 42, од 31. октобра 1887, стр. 1111-1113; „Прописи, наређења и објашњења”, *СВЛ*, број 17. и 18, од 5. маја 1889, стр. 557-560.

³³ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

³⁴ „Црногорска војска”, *СВЛ* број 26. и 27. од 3. јула 1892, стр. 799-802.

кумента која се односе на Турску, Бугарску, Грчку, Румунију и Црну Гору. Од сачуваних карата, планова и крокија осам се односи на Аустроугарску, четири на Румунију, 20 на Бугарску и више од 30 на Турску.³⁵

Осим прикупљања података о суседним државама, Оперативно одељење радило је на припреми и војној процени територије Кнежевине Србије, а нарочито оних крајева који су у ратовима имали важну улогу. На основу наређења министра војног Јована Мишковића 1880. године изведено је прво генералштабно путовање у Србији. Једна група генералштабних официра путовала је западним крајевима Србије проучавајући део басена Дрине, Колубаре и Западне Мораве (Шабац–Лозница–Ваљево–Пожега). Истовремено је друга група испитивала басен Тимока, Поречке реке и Нишаве (Доњи Милановац, Зајечар, Књажевац, Пирот, Бела Паланка, Ниш). Групе су се спојиле у околини Ниша и наставиле путовање до Лесковца, Врања и Преполца. Том приликом испитан је и, у војном смислу, проучен погранични део Кнежевине Србије и донета је одлука да се утврде најзначајније одбрамбене тачке: Ниш, Врање, Преполоц и Лесковац.

Друго генералштабно путовање изведено је 1883. године са циљем да се у војном погледу проучи средишњи део Србије, зато што „њиме води један од најглавнијих оперативних праваца – долином Главне Мораве који је поглавито за Аустрију од великог значаја” Том приликом испитана је и, у војном смислу, проучена долина Велике Мораве од Смедерева до Ћуприје и простор од Ћуприје до Крагујевца. Као наставак другог путовања 1884. године организовано је треће генералштабно путовање правцем Београд–Раља–Топола–Крагујевац. У повратку је проучен правац Крагујевац – Горњи Милановац – Ваљево.³⁶ У средишту пажње Главног генералштаба 1884. године био је Крагујевац као „центар Краљевине и главно слагалиште бојног материјала”. Основана је посебна комисија у чијем су саставу били генерал Милојко Лешјајнин, потпуковници Јован Мишковић, Петар Борисављевић и мајори Јован Атанацковић и Михајло Магдаленић. Њихов задатак био је да саставе пројекат којим би се Крагујевац осигурао од силног заузимања „подизањем ошанченог логора”.³⁷ Наредне године није изведено планирано генералштабно путовање због рата са Бугарском 1885. године, али је пракса организовања генералштабних путовања убрзо настављена.

Као резултат рада Главног генералштаба, настали су планови за употребу српске војске у рату. Најстарији ратни планови који су израђени у Главном генералштабу нису сачувани, али је сасвим извесно да су постојали. Данас су, у основним цртама, познате основне идеје за употребу српске војске, у случају рата са Бугарском и Турском. Пошто је генералштабни мајор Јован Атанацковић пред рат са Бугарском 1885. године именован за начелника Оперативног одељења Врховне команде, пуковник Јован Драгашевић показао му је „неки тајни рад Ђенералштаба, који је радила комисија састављена од наши ђенералштабни првака, под председништвом Лешјаниновим” План се односио само за случај рата Србије и Кнежевине Бугарске, без учешћа Источне Румелије. Планирано је да убојна сила српске војске буде већа од војске Кнежевине Бугарске. Офанзивне операције српске војске требало је да започну од „Пирота преко Сливнице и Софије на Јанију Плевну и даље на исток.” У разради плана изнета је претпоставка да ће

³⁵ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 27-46.

³⁶ „Различности и новости”, *Ратник*, књ. XX, св. II, Београд, 1889, стр. 199.

³⁷ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

бугарска војска пружити највећи отпор у подунавском делу Бугарске. Тако је главнина српске војске требало да пређе „две планинске баријере, па тек онда да дође на земљиште, на коме тек има да развије своју снагу”. Осим овог ратног плана, у Главном генералштабу није било ничег спремљеног „што би било од вредности” за рат са Бугарском 1885. године. Главни недостатак ратног плана српског генералштаба био је у томе што није предвидео могућност војног савеза између Бугарске и Источне Румелије, што се управо и десило 1885. године.³⁸

Главни генералштаб је на седници одржаној 7. новембра 1895. године разматрао питање ратног плана за рат са Турском, али није сачуван ниједан документ о закључцима седнице. О основним елементима српског ратног плана за рат са Турском више сазнајемо на основу бележака генералштабног потпуковника Миливоја Ј. Николајевића, начелника одељења у Главном генералштабу и хонорарног професора Географије на Војној академији. У разматрању војно-политичке ситуације потпуковник Николајевић полази од претпоставке да би Срби могли водити рат са Турцима само у два случаја: „или као савезници Русије; или као савезници једне ма које западне државе.” Остаје још само једна могућност, ако би саме балканске државе „утврдиле савез међу собом, и то би био трећи могући случај.”³⁹ Николајевић је тврдио да се положај Србије знатно погоршао од када је Аустроугарска извршила окупацију Босне и Херцеговине 1878, пошто се Аустроугарска приближила Косову „својој давношњој жељи, те је вероватно, и готово више сигурно, да не би била неутрална при ма каквом сукобу, који би се могао евентуално десити међу Србијом и Турском.”⁴⁰

Николајевић је даље разматрао могућност да Србија води рат са Турском, без помоћи са стране, иако је и сам веровао да је та претпоставка за дуже време „имагинарна.” У том случају, главнина српске војске „концентрисала би се код Ниша, а самостални одреди другостепене важности, били би размештени у долини западне Мораве и Рашке.” Концентрисање српских трупа према Турској било би подељено на два дела: „Већи део трупа са задатком да оперира у правцу Скопље – Велес и даље по Македонији. Мањи део са задатком да оперира на Косовском правцу к Приштини, или даље по Македонији к Прилепу.” Главни стратегијски објекти српске војске у том случају били би Косово и Овче поље „но који би од њих био важнији зависи од ситуација прилика, у даној минути, и то се не може унапред одредити.”⁴¹

У случају да Турска предузме офанзиву против Србије, турска војска највероватније би имала два главна операцијска правца: „један удара на Врање, а други на Куршумлију; трећи споредан операцијски правац но који није мање опасан од она два то је Приштина–Лесковац.” У случају да Турци предузму напад правцем Врање–Ниш, одбрамбени положаји српске војске били би „на нашој страни брда и ждрела Јужне Мораве: Пољаница и Грделица.” Задржавајући непријатеља на једној линији, „могуће је бацити се на његове друге колоне, и почасно их тући”. У случају да изгуби положаје код Пољанице и Грделице, други положај српске војске био би око Лесковца, а трећи пред Ни-

³⁸ Војни Архив у Београду, П-1, К-5, Ф-1, Д 9/1 лист 7-9.

³⁹ Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Д-669; Миливоје Николајевић, *Војна географија – аутографија*, Београд, 1896, стр. 62-63.

⁴⁰ Миливоје Николајевић, *Војна географија – аутографија*, Београд, 1896, стр. 64.

⁴¹ Исто, стр. 66-70.

шом. Против турског надирања правцем Приштина–Лесковац, први одбрамбени положај био би на самој граници, а други тек на Топлици испред Ниша: Главни стратегијски објекти за одбрану у случају офанзиве турске војске су Ниш и Крушевац.⁴²

Миливоје Николајевић разматра могућност заједничког рата Србије и Црне Горе, с једне, и Турске, с друге стране, претпостављајући неутралност осталих држава. У овом случају „прва стратегијска циљ обеју војска – наших и црногорских – била би, да се што пре дочепују Косова, које би им после било ослонац за даље наступање и за одбрану.” Главни операцијски правци српске и црногорске војске били би Куршумлија–Приштина и Андријевица–Ругова–Пећ–Ђаковица–Призрен. У случају офанзивног рата против Турске, српска војска би се према Врању одлучила на одбрану, а Црна Гора би то исто учинила према Скадру. У првој етапи офанзивних операција против Турске, српска војска је требало да се утврди на Косову, а црногорска у Подримљу. После тога би се предузеле операције са циљем да се заузму прелази на Шари и Карадагу, како би се савезничка војска пребацила јужно од овог планинског ланца.

У наставку операције лево крило савезничке војске требало је да продужи операције ка Куманову и Скопљу, а десно према Тетову и Скопљу: „Заузимањем ова три објекта можда би се рат и завршио.” Николајевић је претпоставио да би Турска, у случају да Србија и Црна Гора започну офанзиван рат, надирала правцем Врање–Ниш, а према Црној Гори на правцу од Скадра, стога „што су ови правци за обе савезничке земље врло опасни.” Да би се избегла опасност, потребно је да обе савезничке војске започну своје операције, пре него што Турска војска изврши концентрацију својих трупа према Врању и Скадру.⁴³

Посао на изради ратних планова поново је оживео поводом грчко-турског рата 1897. године.⁴⁴ Главни генералштаб је 1897. организовао велико генералштабно путовање у којем су учествовали највиши генералштабни официри у Србији. Генералштабно путовање изведено је под општом претпоставком: „Турска војска концентрише се на Косову према Куршумлији и Медвеђи и код Прешева и Врања, но јачина ових војски као и план рата непознати су.” Ратни план српске војске за ову прилику био је у почетку дефанзиван, а касније, уколико то прилике буду дозволиле, офанзиван. Руковалац овог генералштабног путовања био је начелник Главног генералштаба пуковник Јован Атанацковић. За рад на терену формиране су три групе. Руковалац групе код Врања био је генералштабни пуковник Вукоман Арачић, у Топлици генералштабни пуковник Светозар Нешић, а у Медвеђи генералштабни потпуковник Живојин Мишић. Путовања и рад на терену трајали су месец дана.

У складу са изнетом ратном претпоставком изведено је груписање српских снага према Турској. „Моравска војска јачине три дивизије, требало је да буде груписана код Врања. Топличка војска са десном колоном јачине две дивизије код Куршумлије и левом колоном у Медвеђи. Резервна војска састава три дивизије редовне војске и коњичка бригада на простору између Ниша и Лесковца.”⁴⁵ Закључено је да Србија може во-

⁴² Исто, стр. 70-73.

⁴³ Исто, стр. 74-79.

⁴⁴ Опширније: Светозар Радојичић, *Грчко-турски рат 1897*, Београд, 1898.

⁴⁵ Драгутин Милутиновић, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II Балканском рату 1912–1913. године, белешке са једном картом у прилогу*, Београд, 1926, стр. 14-15.

дити рат против Турске са изгледом на успех само у савезу са другим балканским државама – Бугарском, Црном Гором и Грчком. Полазећи од тога, исцрпно је разрађена основна оперативна идеја савезничког рата и ратног плана Србије. Елаборат о савезничком ратном плану и ратном плану Србије достављен је на одобрење министру војном јуна 1897. године. Пошто је на основу његових примедби завршен дефинитиван план стратегијског развоја, министар војни га је одобрио у октобру 1897. године.⁴⁶

План концентрације српске војске за рат са Турском израђен је на основу закључака са седнице која је одржана 16. (28) марта 1898. године, у министарству војном, под председништвом краља Милана Обреновића.⁴⁷ Настојање краља Милана и владе било је да се спречи војна акција неке од балканских држава, односно одржавање статуса кво на Балкану.⁴⁸ Краљ Милан изнео је мишљење да је сукоб Србије са Турском могућ једино у савезу Балканских држава (Црне Горе, Бугарске и Грчке) против Турске. Савезници би требало што пре да изврше офанзиву и напад са циљем да се потуку турске трупе „сакупљене у Европи – са претпоставком у мањем броју но што је снага савезника, пре него што би она успела ојачати ту своју слабију снагу са трупама из Азије, где је управо и прави извор њене војне моћи.” План је писан руком потпуковника Светозара Нешића, али није потписан и нема његове детаљне разраде. На првом листу плана неко је написао црвеном оловком: „Први рад 1898.”⁴⁹

Детаљан ратни план за рат против Турске завршен је нешто касније у Главном генералштабу. На Бадњи дан 1902. године вршилац дужности начелника Главног генералштаба пуковник Светозар Нешић написао је Мемоар за састав ратног плана за рат Србије против Турске.⁵⁰ Према том детаљном плану, главна снага српске војске требало је да се концентрише у Врањском Поморављу и „да наша офансива одсудно треба да буде на Кумановско-Скопску висију где би се највероватније и прикупила главна турска војска наспрам Србије.” Овај план концентрације српске војске, према јужном фронту, за извођење офанзиве против Турске, дорађен је према напоменама и изменама краља Александра Обреновића, 20. фебруара и 25. априла 1903. године. Измена се састојала у томе да је за сваку евентуалност планирано да Тимочка дивизија буде распоређена у Лесковцу. Основне поставке плана за рат против Турске, које су утврђене 1898. године, биле су садржане у плану генерала Радомира Путника, са којим је Србија ушла у рат 1912. године.⁵¹

На седници којој је председавао краљ Милан 1898. разматрана је и могућност рата са Бугарском. У плану за рат против Бугарске биле су предвиђене две могућности. Уколико би Бугарска, на своју руку, без споразума са Србијом, извела упад у Македонију,

⁴⁶ Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Д-2; *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959, стр. 274.

⁴⁷ Саветовању су присуствовали: министар грађевина генерал Јован Атанацковић, министар војни пуковник Драгомир Вучковић, начелник штаба Команде активне војске генерал Димитрије Цинцар-Марковић, начелник Трупно одељења Команде активне војске генерал Лазар Лазаревић, начелник Опште војног одељења Министарства војног пуковник Вукоман Арачић и вршилац дужности начелника Генералштабног одељења Команде активне војске потпуковник Светозар Нешић.

⁴⁸ Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд 2002, стр. 135-142.

⁴⁹ Новица Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војводе Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933, стр. 174-178.

⁵⁰ Исто, стр. 184-190.

⁵¹ Исто, стр. 228-242.

Србија би имала савезника (Турску) и водила би офанзиван рат против Бугарске. У случају локалног српско-бугарског сукоба Србија би водила дефанзивно-офанзиван рат. У првом случају требало је мобилисати целокупну активну војску и оба позива народне војске. Након концентрације код Ниша, главне снаге предузеле би „одсудну офанзиву у позадину бугарске војске”, док би мањи део остао као заштита Тимочког војишта.⁵² У другом случају требало је, распоредом српске војске, осигурати успешну одбрану, а ако се укаже згодан моменат, као што је погрешан стратегијски и тактички распоред Бугара, прећи макар и повремено у офанзиву. Бугарски напад требало је одбити противударом.

У случају српско-бугарског сукоба била су предвиђена два војишта – нишавско-софијско и тимочко-дунавско. Бугари су избором главног операцијског правца за напад имали предност почетне иницијативе. Пуковник Драгомир Вучковић, генерал Лазар Лазаревић, пуковник Вукоман Арачић и потпуковник Светозар Нешић сматрали су да ће главни бугарски напад бити усмерен долином Нишаве, према Пироту и Нишу. Према мишљењу генерала Димитрија Цинцар-Марковића и генерала Јована Атанацковића, постојала је опасност да се бугарске трупе концентришу око Видина, а затим предузму офанзиву у правцу Зајечар–Бољевац–Параћин. Заузимањем Параћина и Ћуприје, Бугари би одсекли већи део северног фронта и српску војску лишили главних „земаљских извора”. Официри који су давали предност тимочком војишту, сматрали су да би Бугарима било лакше да освоје Зајечарски логор са слабиим фортификацијским објектима, него да продиру преко тешко проходног терена према Нишу. У случају да се одреде за нишавско-софијско војиште Бугари би морали да користе опсадну артиљерију против утврђеног фронта код Пирота. Разматрајући могуће правце продора Бугара, краљ Милан је скренуо пажњу на Књажевац, као на важну стратегијску тачку која заузима централни положај између Зајечара и Пирота и омогућава да се притекне у помоћ, било једном, било другом граду.⁵³

На основу мишљења чланова комисије, потпуковник Светозар Нешић израдио је план концентрације српске војске у случају рата са Бугарском. Главнина снага требало је да буде сконцентрисана у околини Пирота, мањи делови код Зајечара, а резерва у Нишу и околини. Предвиђено је да се у случају рата мобилизација српске војске изведе за осам до десет дана. Ради убрзања тока мобилизације предвиђен је посебан возни ред према којем би возови саобраћали на свим линијама од почетка мобилизације до почетка концентрације.⁵⁴

Основну идеју ратног плана за рат са Аустроугарском налазимо у извештају начелника Оперативног одељења потпуковника Јована Мишковића 1883. године. Он је тада закључио да Аустроугари имају неколико погодних праваца за напад на Србију. „а) Варадин – Београд – Крагујевац – Ниш, операција оправдана и с политичког и војног гледишта; б) Темишвар – Пожаревац – Ћуприја – Ниш. Као главни правац; в) Сарајево – Вишеград – Пожега – било Крагујевцу, или низ Мораву Нишу, или Београду; г) Зворник – Лозница – Ваљево.”⁵⁵

⁵² Војни архив у Београду, П-2, К-5, р.б. 3/1, лист 9; Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд, 2002, стр. 141.

⁵³ Војни Архив у Београду, П-2, К-5, Ф-1, р.б. 3/1, лист 4 и 11.

⁵⁴ Војни Архив у Београду, П-2, К-3, Ф-1, р.б. 5/1; П-2, К-5, Ф-1, р.б. 2/1; Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007, стр. 338-339.

⁵⁵ Војни Архив у Београду, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

У време Анексионе кризе 1908. године, генерал Радомир Путник и његов помоћник пуковник Живојин Мишић израдили су одбрамбени ратни план у случају рата са Аустроугарском. Главне снаге српске војске требало је да буду груписане на правцима који су наведени у извештају потпуковника Јована Мишковића 1883. године. После Балканских ратова 1912/1913. године пажња Главног генералштаба била је усмерена на Аустроугарску. Организовано је генералштабно путовање, на северу Србије, дуж Дрине, Саве и Дунава. Руководилац путовања био је пуковник Живко Павловић, начелник Оперативног одељења у Главном генералштабу. Том приликом су приправници за генералштабну струку разматрали организовање одбране на Колубари у случају одбрамбеног рата против Аустроугарске.⁵⁶

Закључак

Оснивањем Главног генералштаба српске војске и његовим постепеним развојем, у смислу самосталног и независног рада, створена је претпоставка и неопходан услов за мирнодопски развој српске војске. Почетком 20. века Главни генералштаб српске војске био је организован на модеран начин, по угледу на генералштаб пруске војске. Самосталан и независан положај начелника Главног генералштаба, у односу на војног министра, омогућио је да војни послови у Србији теку непрекидно и несметано у једном истом правцу. Проучавањем територије Балканског полуострва и проценом могућности непријатеља, генералштабни официри су израђивали планове мобилизације и концентрације у складу са потребама и могућностима српске војске. Сви планови Главног генералштаба за рат Србије против суседних држава Турске, Бугарске и Аустроугарске били су дефанзивни. Организација и мирнодопски рад Главног генералштаба српске војске добила је своју потврду и најбољу оцену у балканским ратовима 1912/13. и Првом светском рату 1914/18. године.

Извори и литература

Необјављена грађа

1. Архив српске академије наука и уметности, Историјска збирка, Бележник Јована Мишковића
2. Војни архив у Београду, Пописник 1

Објављена грађа

1. *Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879. години*, Београд, 1879.

Наставна и војностручна литература

1. Николајевић Миливоје, *Војна географија – аутографија*, Београд, 1896.
2. Путник Радомир, *Служба ђенералштаба у мирно доба*, Београд, 1890.

⁵⁶ Милан Раденковић, *Колубарска битка*, Београд, 1959, стр. 87.

Објављена мемоарска грађа

1. Милутиновић Драгутин, *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II Балканском рату 1912 – 1913. године, белешке са једном картом у прилогу*, Београд, 1926.

Листови и часописи

Војин, Ратник и Службени војни лист.

Студије, монографије, расправе

1. Görlitz W., *Der deutsche Generalstab*, Frankfurt am Main, 1950.
2. Delbrück Hans, *Das Leben des Feldmarshalls Grafen Neidhardt von Gneisenau*, I – II, Berlin, 1882.
3. Кохенхаузен Фридрих фон, *Од Шарнхорста до Шлифена*, Београд, 1936.
4. Midl Eri, *Tvorci moderne strategije*, Београд, 1952.
5. Милићевић Милић, *Реформа војске Србије 1897-1900*, Београд, 2002.
6. Модел Валтер, *Гнајзенау*, у Ф. Кохенхаузен, *Велики војсковођи*, Београд, 1937.
7. *Први балкански рат 1912-1913*, Београд 1959.
8. Раденковић Милан, *Колубарска битка*, Београд, 1959.
9. Радојичић Светозар, *Грчко-турски рат 1897*, Београд, 1898.
10. Ракочевић Б. Новица, *Ратни планови Србије против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933.
11. Ратковић-Костић Славица, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд, 2007.
12. Hiti D. J., *Vojni štabovi*, Београд, 1959.
13. Томац Петар, *Ратови и армије XIX века*, Београд, 1968.

Чланци

1. Дамјановић Јован, „Историјско развиће уређења нашег ђенералштаба”, *Ратник*, књ. XLV, св. II, Београд, 1900.
2. Ивановић Љубомир, „Нешто о нашој земаљској снази”, *Војин*, бр. 10, Београд, 1869.